

Beýik Pyragy Hakda Oýlanmalar

(jemşidiň jamyna bir syn)

Türkmen Milletiniň milli şahyry hem beýik akyldary Magtymguly Pyragy eziz halkynyň akyly-payhasyndan ugur alyp „Az bolsun Uz bolsun“ diýen dürdäne ündewine eýermek bilen, dünýä we adamzat ýaşayşynyň ähli taraplary hakynda az we zu hem-de ölmez-yitmez goşgular goýup gidi. Hut şu hakykaty göz önünde tutmak bilen, beýik Ors alymy Bertels, onuň diwanyňa „jemşidiň jamy“ diýen dogruçyl hem adalatly baha beripdir.

Magtymguly bu beýik işi başarmak üçin, bir tarpdan milletimiziň müňýyllaryň dowamynda taryh ussahanasynda sünnäläp ýetişdiren az hem zu atalar sözüdir halk döredijiligimiziň beýleki pudaklaryndan peýdalanan boosa, beýleki tarapdan hem bütin gündogar edebiyatında, belki-de dünýäde simwollara öwrülen we her biriniň aňyrsynda giden bir düşünje ýatan atlardyr adalgalary özüniň giň düşüňjelerini beýan etmek üçin örän yerlikli ulanyp bilipdir. Hut şonuň üçin hem onuň köp goşgularyny, ylaýta-da filosofik düşüňjelerini halk köpçüligine has düşnükli beýan etmek üçin ençeme kitaplar ýazmak bolar hem-de ýazylmalydyr diýip düşüňýäris. Pyragyň özi hem „Magtymguly sözüm gysga şarhy köp“ diýmek bilen bu wezipäni orta atypdyr diýip düşüňýäris. Belki-de Beýik Magtymguly özüniň gysga hem aladadan doly ömrüniň dowamynda mähriban halkyna örän köp öwütler edip sargytlar goýup gitmek maksady bilen, az hem zu ýa öz sözi bilen aýtsak „gysga emma şerhy köp“ metody ulanmaga mejbur bolandyr.

Elbetde magtymgulyň oý-pikirlerini has açmak we halk köpçüligine has düşnükli beýan etmek ugrunda, Berdi Kerbabaýewden başlap şu güne çenli edilen işler-de az däl. Şol işlerden ugur almak bilen, men hem özümüň milli borjum hökmünde bu ugurdaky düşüňjelerimi aşakdaky tertipde mähriban halkym bilen paylaşmagy dogry tapdym.

Birinji bölüm- Magtymgulyň Beýik Realizmi:

I. Magtymgulyň döwri:

Her bir beýik şahsyýatyň hakyky ornuna göz ýetirmek üçin, onuň ýaşap geçen döwrüni öwrenip, ony öz önüp-ösen jemgyýetiniň şol günki şertlerinde hereket etdirmek bilen mümkin bolup biler. Sebäbi her ynsanyň mertebesi, öz ýaşan döwrüne we onuň talaplaryna dogry düşüňmek bilen özüniň taryhy wezipesini nä derejede ýerine ýetirendigi hem-de öz halkyna we bütin adamzada eden hyzmatlary bilen kesgitlenýär. Şu hakykaty göz önünde tutmak bilen biz, öz beýik akyldarymyz hem milli şahyrymyzyň beýikligine dogry hem real göz ýetirmek üçin, örän gysga-da bolsa halkymyzyň inňän uzak taryhynyň belli bölümlerine göz aýlamaly bolýarys.

Türkmenistan we türkmen milletiniň 8 müň ýyl çemesi, dokumental medeni taryhy bu gün ylym dünýsinde aýdyňlaşdy. Güneşli Türkmenistanymyz ençeme medeniýetiň ojagy we türkmen milleti bolsa bu medeniýetleriň hakyky hem kanuna laýyk mirasdüşeridir. *Änewdir Altyndepe* medeniýetlerinden *Marguş* medeniýetine çenli, *beýik Part fedrativ döwletinden beýik fedrativ Seljuk* döwletine çenli, *Horezmşalardan Garaşsyz bitarap Türkmenistan Jemhuriýetine* çenli, onlarça ululy-kiçili döwletler guran hem biziň ata-babalarymyz we enemalarymyzdyr. Şonuň ýaly-da türkmen halky ähli türki halklaryň we türk **dünýäsiniň in gadymy agzalarynyň** biridir we 16-njy yüz ýyla çenli olar bilen bilelikde ýaşap deň ykbaly paylaşan halkdyr. Emma gynansak-da 13-nji yüzýylyň başlaryndan ýagny Çeňňiz Hanyň ýykyp ýumrujy hüjümlerinden soň Türkmenistanyň we türkmen halkynyň ýa-da has anygyrak edip aýtsak uly Oguz-Türkmen halkynyň ata watanda galan az sanly toparynyň taryhynda in agyr hem gara döwür başlanýar. Şol döwrüň tä beýik şahyryň ýaşan zamanasyna çenli bölegini gysgaça gözden geçirýäris:

Türkmenler bilen Gypjaklar tarapyndan döredilen Horezmşalar (Köneürgenç) döwleti 13-nji ýüz ýylyň başlarynda (1219 m.) Çeňňiz hanyň agyr hüjümine sezewar bolýar. Bu agyr hüjümiň önünde durup ýurdy goramalymy ýa-da gol galdyryp boýun egmelimi? diýen soragyň ýuze çykmagy bilen agzalalyk döreýär. Gypjaklar, Muhammedşanyň ejesi Türkan Hatunyň syýasaty bilen söweşe girmeden yurdy basybalýjylara tabşyrmaly diýen karara gelýärler. Emma türkmenler bolsa Muhammedşanyň türkmen aýalyndan bolan Jeleddiniň töweregine ýygnanyp, onuň baştutanlygynda watany goramak üçin aldym-berdimli söweşe girýärler. Häzirki zaman Köneürgençden Nişapura çenli ýaýylan türkmen topraklarynyň ädim-ädim, garyş-garyşynda “gylyç-galkanyň” aýylanç sesi ýaňlanýar. Iki tarapdan hem gaty köp ynsan gyrylýar. Bu gahrymançylykly söweşiň netijesinde Çeňňizhan Türkmenistanyň belli bölegini resmi ýagdaýda türkmenlere bermäge mejbur bolýar, emma beýleki tarapdan bolsa halk gaty güýçden düşýär. Uly-uly şäherler, şol sanda şol döwürde kitaphanasynda 12 müň jild kitaby bolan Mary şäheri tep-tekiz edilýär. Ine, ýurdy ýumrulyp ilaty boşara gelen az sanly halkymyz üçin, şol döwürden başlap, geçmişlerdäki ýaly özbaşdak hem erkana döwlet gurup azat ýaşap bilmeklik, hasratly arzuwa öwrülýär. Seljuk döwründen başlan günbatara tarap göçler has güýçli depgin bilen dowam edýär. Owşar, Baýat, Gaýy, Halaç, Begdilli, Zulkadar ýaly güýçli Oguz-Türkmen illeri Azerbeýjana, Eýrana, Anadola çenli baryp ýerleşýärler hem-de Anadolyda beýik Osmanly döwletini, Diýarbakir we Tebriz şäherlerini paýtaht etmek bilen Akgoýunly we Garagoýunly döwletlerini esaslandyryýarlar. Hakykatda Sefewi döwleti-de olaryň eli ýa-da aýgylajy roly bilen gurulýar. Emm weýrana öwrülen Türkmenistanda azalyp galan türkmenler bolsa ýarym oturumly, ýarym çarwa ýagdaýda ýasamaga mejbur bolýarlar.

Şeýle agyr taryhy ýagdaýlarda-da buýsançly geçmişe eýe bolan köki çuňňur halkymyz tapdan düşmedi. Ilkinji pursatda özüne gelip özbaşdak döwlet gurmak arkaly geçen buýsançly ornuny eýelemek ugrunda dinuwsyz dalaşyny dowam etdirdi. Teýmurylaryň döwründe ylaýta-da Emir Teýmuryň ogly Şarohyň döwründe Türkmenistan abadanlaşýar we ýumrulan şäherler gaýtadan janlanyp başlaýar. Aslynda-da Teýmurylar döwleti belli derejede Özbek-Türkmen karaktere eýe bolupdyr. Alyşir Nowaýynyň eserleri hem-de onuň Soltansöýün bilen aralaryndaky rowaýatlar, bagşylaryň aýdym-sazyna we dessançylarymyzyň gürrüňlerine şeýle bir ornapdyr welim, halkymyz olary türkmen şahsyýatlary hökmünde kabul edipdir. Türkmen tamdyrasynda nowaýy perdesiniň bolmagy-da ýokarda aýdylanlaryň dogrulygyna bir delildir.

15-nji yüzyýldan başlap bütin türkmen tire-taýpalary bir-biri bilen jebisleşip milli barlyklaryny has güýçli duýduryp başlaýarlar. Iňňän irki döwürlere degişli bolan dessanlarymyzdyr eposlarymyz gaýtadan halk arasynda giňden ýaýraýar. Geçen taryhymyz, mitolojik (mifiki) görnüşinde direlýär. Oguznama, Görogly, Korkut-Ata, Asly-Kerem, Şasennem-Garyb ýaly dessanlar, hakykatda iň gadym döwürlerden başlap, Saklaryň we Partlaryň zamanynda kämilleşen umumy-türk mitologiýasynyň yslamy döwürde, yslamy öwüşgün bilen direldilmesidi. Milletimiziň şeýle bir galkynyş prosesiniň başlanan döwri ýene-de türkmen we ähli türki halklar üçin örän gynandyryjy hem weýrançylykly döwür başlanýar:

Bu makalanyň çygrynda ustunde durup bolmajak belli siýasy özgerişleriň netijesinde Awrupada uly kolonyalist döwletleriň ýuze çykmagy bilen, dünýäniň aýry-aýry ülkelerini öz aralarynda paýlaşyp talamak prosesi başlanýar. Şondan soňraky siýasy hadysalaryň aňyrsynda bu döwletleriň özara bäsleşikleri hem-de dürli ýollar bilen halklaryň arasynda agzylalyk döredip olary güýçden düşürmek maksady bilen alyp barýan syýasatlary durýar. Şeýle hadysalaryň iň ýamanynyň biri-de bütin yslam dünýäsi, ylaýta-da türki halklar üçin örän weýrançylykly netijesi bolan şyga-sünni dawasydyr. Bir tarapdan Sefewi döwleti bilen Osmanly Türkiýesiniň, ýene bir tarapdan bolsa, Sefewiler bilen Özbek-Türkmen arasynda yüz beren weýrançylykly uruşlar, hakykatda mezheb dawasy bilen örtülen dogan-dogany gyrmak ýaly aýylanç duzaga düşmekden başga zat däldi. Bu şum hadysalar Türkiýe, Eýran, Türkmenistan, Özbekistan we Owganystan ýaly ýurtlarda uly weýrançylyklara ýol açýar, ylaýta-da ýaňy aýaga galyp barýan biziň halkymyza gaty agyr düşýär.

Gaýtadan rowaçlanyp barýan şäherler bozulyp ilatdan boşaýar. Munuň üstesine-de 16-njy ýüzylyň ortalarynda Hazar deňizine guýýan Amy derýanyň öz ugruny Aral gölüne tarap sowmasy, Türkmenistanyň has çölleşmesi hem-de Köneürgenç we Dehistan ýaly şäherleriň ilatdan boşap galmasyna sebäp bolýar.

Emma şeýle agyr ýagdaýlarda-da halkymyz öz milli kimligini saklap ýurdy goramak ugrunda alyp barýan dalaşyny gowşatman dowam etdirýär. 17-nji ýüzylyň aýaklarynda türkmeniň beýik şahyry hem dessan ýazany *Nurmuhammed Andalib* orta çykýar. Ol, halkyň arasynda we bagşylaryň dilinde ýaşap gelýän ençeme dessanlary öz döwrüne görä gaýtadan ýazýar. Nurmuhammed Andalib, *Leýli-Mejnun*, *Ýusup-Zuleýha*, *Zeynel-Arab*, *Baba Röwşen* ýaly dessanlary hem-de *Oguznama*, *Emadeddin Nesimi* ýaly poemeleri ýazmak bilen öz halkynyň ruhy galkynyşyna hem ösmegine uly hyzmat edýär. *Abaserdar we Keýmirkör* ýaly syýasy şahsyýatlar-da şol döwürlere(16,17-nji ýüzyllara) degişlidir.

18-nji ýüz ýylyň başlarynda *Nedirşany*ň güýçlenip, diňe bir Eýrana däl eýsem bütin Orta we Alyn Aziýa, Kawkaza, Hindistana hatda Hytaýa agalyk etmek hyýalyna atlanyp, ony durmuşa geçirmek ugrunda hereket etmesi, biziň halkymyz üçin ýene-de agyr hem aýy taryhy hadysa bolýar. *Nedirşany*ň özi türkmeniň owşar ilinden bolup onuň esasy atly güýçleriniň hem-de ynanýan adamlarynyň birnäçe türkmen illerinden bolandygyna garamazdan, kesekileriň hyzmatynda bolany üçin özbaşdaklygy hem erkin ýaşamagy söýýän halkynyň garşysyna-da weýrançylykly ýörişler edip Türkmenistany tozduýar. Hatda ilin gündelik ýaşayşynda ulanylan demir we mis gap-gaçlaryna çenli ýygnadyp, top ýasamak üçin eretdirýär. Şeýle çykgynsyz ýagdaýa düşen halk, özüni gorap ýurduna eýeçilik etmek üçin bütin güýjüni we maddy mümkinçiliklerini bir ýere birikdirip belli maksada ugrukdyrýar ýaly, merkezleşen bir döwletiň gerekdigine has-da güýçli göz ýetirýärler. Şeýle agyr taryhy pursatda, bu taryhy zerurlara doly göz ýetiren, Magtymgulynyň atasy *Döwletmämmed Azady*, meýdana girip Il-Güni bu ýagdaýdan gutarmak üçin çykalga gözleýär. Ol, *Wagzy Azat* atly kitabyňy goşgy görnüşinde ýazyp halka hödürleýär. Dört bölümden ybarat bolan bu kitap hakykatda, gurulmaly Türkmen döwletiniň esasy kanunynyň ugurlaryny düşündirýärdi...

1747-nji ýylda *Nedirşany*ň öldürülmeginiň yzysüre onuň agalyk edip oturan ägirt giň topraklary öz içine alýan hökümeti agyr krizise düşüp çagşaýar. Diňe güýç bilen saklanyp oturan Azerbeýjan, Gürjüstan, Yrak, Owganystan we beýleki ýurtlar aýaga galýarlar we özbaşdak döwlet gurmak ugrunda herekete geçýärler. Ine, şeýle galagoply hem çylşyrymly döwürde halkymyzyň beýik ogy, beýik akylgary hem mili şahyry *Magtymguly Pyragy* orta çykýar. Ol, atasy Döwletmämmed Azadynyň milli idiýalaryny we orta goýan ýörelgesini durmuşa geçirmek ugrunda, has ynamly, has paýhasly, has batyrgaý, mähriban halkynyň maddi we ruhy ýagdaýyna hem-de dünýä şertlerine uýgunlykda hereket edip, halkyň arasynda eýýäm başlanan gozgalaňlaryň dogry ýola ugrukdyrylyp, belli netijä gowuşmagy ugrunda özüniň taryhy wezipesini ýerine ýetirýär.

II. Magtymguly Türkmeniň Milli Şahyry:

Magtymgulynyň milliliginiň dürli taraplaryny şu aşakdaky tertipde ele almak mümkindir diýip düşüňärin:

a-Milli Barlygyň Özeni Dil:

Watan diýilýän mukaddes barlyk, her bir Ulusuň milli barlygynyň simwoly hem belgisidir. Dünýä belli postmodernist filosof „Haýdiger“iň düşüncesine görä; „watan iki aýagyň üstünde durýar. Biri maddi aýak, ýagny „Toprak“, ikinjisi bolsa ruhy aýak, ýagny „Dil“dir. Dil bozuldugyça watan kiçeler, dil unudulsa watan-da elden gider. Sebäbi „dil“ barlygyň öýüdir. Her bir millet dil bilen döreyär we dil bilen barlygyny dowam etdirýär. Onuň bütin aňy, ruhy we kimligi diňe dilinde

yaşayar. Maddi watan ýagny toprak, keseki basybalýjylaryň tarapyndan eýelenip, hatda onuň hakyky eýeleri onlarça we yüzlerçe ýyl gulçuluga çekilip ýa-da yurdundan kowulup hem biler. Emma şeýle ýagdaýlarda hem watan ýeke aýagynyň üstünde durup, öz yaşaýşyny ol halkyň dilinde dowam etdirer. Dowam etdirer hem-de iru-giç beýleki aýagyna gowşup, has berkirak hem has beýgiräk ýagdaýda gaýtadan dikeldilip biler”.

Bu hakykata mysal hökmünde biz, özlerini Dawut pygammaryň bärisi hasap edýän Israýyl halkyny görkezip bileris. Olar 2500 ýyl çemesi watanlaryny ruhy aýagynyň üstünde yaşatmagy başardylar hem-de iň soňy maddy aýaga-da eýe bolup, dünýäniň iň güýçli watanlarynyň birini dörettiler.

Hut şu hakykatlara has irräk göz ýetiren biziň milli şahyryz hem, dünýä Türkmenleriniň özboluşly milli aýdymyna öwrülen “Türkmeniň” atly goşgysynyň iň soňky hem aýgytlaýjy setirini: “Sözlär Magtymguly Dili Türkmeniň” diýip gutarýar. Bu bolsa: Jeýhun bilen Bahri Hazar arasynyň gül-gunçasyny gara gözünüň garasy ýaly görýän, gyz-gelinlerini prilere meňzedýän, gyýa bakyp lagla döňýän däli sylly daglaryny we şol daglaryň gaýalary bilen bäsleşýän galkan döşli ýigitlerini janyteni we ýüregi bilen söýýän, hydyr gören gözel Türkmen Watanyň diňe Türkmen Dili yaşadykça yaşap biljekdiginiň iň aýdyň beýany hem-de bizlere galdyryp giden iň mukaddes sargydydyr. Onuň öz gepiniň esasy hem tükmeň ýerini goşgularynyň iň soňky beýtlerinde getirýändigini-de biz bilýäris.

Türk dünýäsiniň görnükli şahsyýatlarynyň biri bolan Mustafa Kemal Atatürkün: “Türk diýmek Türk Dili diýmekdir” diýen dürdäne sözlere-de şol hakykatdan dörandigi aýdyndyr.

Ine, Magtymguly atamyz hem, biziň azyndan 8,000 ýyllyk şanly geçmişe eýe bolan, topraklaryny eňçeme gezek keseki basybalýjylar wagtlaýynça alsalar-da öz milli kimligini, dilini ýitirmedik medeniýetli milletimiziň gujagynda önüp-ösüp ýetişen we ata watanymyzyň ruhy aýagyny has berkiden beýik şahsyýatlarynyň örän beýikleriniň biridir.

Alym hem syýahatçy, Magtymgulynyň otuza golaý goşgusyny Alman diline terjime hem neşir eden “Arminus Vambery” 1860-70 ýyllar aralygynda haçan-da derwiş eşigine girip Türkmenistana baranda, eňçeme beýik döwletler guran türkmenleriň agyr ýagdaýyny, hatda paýtagt eder ýaly ýekeje şäherleriniň hem yokdygyny görüp gaty geň galýar. Emma onuň has geň galan başga bir zady bar; Ol özünden Seýle bir sorag edýär: “Türkmenler Pamir daglarynyň eteklerinden Hazar deňiziniň ýakalaryna çenli uzaýan giňişlikde örän dagynyk ýagdaýda yaşaýarlar. Olar nädip, dagap gitmän, özlerini bir millet derejesinde saklap bilýärlerkä?”. Bu soragyna Vamberyniň özi şeýle jogap berýär: „Sebäbi her öýde Magtymguly okalyar, Görogly hem Oguznama okalyar“. Ol özüniň „Ýalan derwiş“ atly kitabynyň başga bir ýerinde-de Türkmen bagşylarynyň öz milli dillerini hem medeniýetlerini saklamakda, şonuň ýaly-da Magtygulydan, Göroglydan we beýleki gahrymançylykly dessanlardan aýdymlar aýtmak arkaly öz milletiniň ruhuny her hili agyr şertlerde güýçlendirip yokary derejede saklamakdaky aýgytly roluny şeýle beýan edýär: „Biz Inçburun obasyna baranymyzda, şu gije bagşy bar diýip şowhunly habar ýaýrady. Şol gün ilki aňsam, elinde diňe iki simli bir saz guraly bilen bir Bagşy geldi. Agyr märeke onuň töweregine üşdüler. Bagşy aýdyma başlandan märekeden ses-üýn çykmady, hemme uly-kiçi gulak bolup diňleýärdiler. Meniň üçin bu sazlaryň hemmesi birsyhly ýalydy, emma oturanlara gaty çuň hem güýçli täsir edýärdi. ýaşulylar agyr oýa digýärdi, ýaşlar bolsa edil urşa taýyn ýaly tolgunýardylar. Men Türkmenler ýaly ilki aňsamdan daň atýança ýekeje bagşyň yönekeýje ýaly görünýän saz guraly bilen aýdymalaryna uly üns berip oturup biljek halk, dünýäniň başga ýerinde yokdur diýip düşüňärin“.

Diýmek, türkmen watanynyň ruhy aýagynyň sarsmazlygyny kepillendirýän gudratlaryň iň gudratlarynyň biri, Türkmeniň saýrak dili Magtymgulydyr. Hut şeýle ruhy aýagyň gudraty bilen, türkmen öz durkuny ýitirip dargap gitmän eýsem Köneürgenç (Horezşalar)

döwletiniň synmagyndan 800 ýyl soňra, öz hydyr gören mähriban topragyny Garaşsyz Watana öwürüp bildi. Magtymgulyň ulusymyzyň milli hakydasynda şeýle bir çuňňur hem güýçli orny bardyr welin, halk arasynda aýdylşy ýaly: „türkmeni Magtymgulysyz göz öňüne getirip bolmaz, Türkmeni tanamadan hem Magtymgulyň tanap bolmaz“. Hatda birwagtlar biziň ýaşulylarymyz, ahun-mollalaryň wagyzlaryna-da Magtymgulyň paýhasy bilen ölçüp baha bererdiler. Meselem mollanyň aýdýan sözleriniň mazmuny Magtymgulyň goşgularynda bar bolsa: „Hawa, Magtymguly işan hem aýdypdyr, dogrudyr“ diýerdiler.

b-Magtymguly Türkmeniň modern milli edebiyatynyň düýbünü tutdy:

Türkmen edebiyaty, umumy-türk edebiyatynyň aýrylmaz bir bölegidir. Sebäbi, ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly, türkmen milleti, türk halklaryň we türk dünýäsiniň iň gadymy agzalarynyň biri, hatda onuň köki hem gönezeligidir diýsek-de öte geçdigimiz bolmaz. Hut şonuň üçin hem türkmen edebiyatyny we onuň beýik hem görnükli wekili Magtymguly Pyragynyň döredijiligini, umumy-türk edebiyaty bilen birlikde, hatda bütin Gündogar edebiyatynyň çygrynda ele alyp öwrenmelidiris. Biz munuň şeýledigini beýik şahyryň ölmez-yitmez diwanynda-da görýäris. Magtymgulyň eserinde umumy-türk edebiyatynyň, ylaýta-da Ýusup Balasagunlynyň “Kutatgu-Bilgi” (11-nji ýüzyýl), Ahmat Ýasawynyň “Diwany Hikmeti” (12-nji ýüzyý.), Rabguziniň “Kysasol-Enbiýasy” (14-nji ýüzyý.), şonuň ýaly-da Emadeddin Nesiminiň, Alyşir Nowaýynyň, Muhammed Fuzulynyň we başgalaryň täsirini we yzyny görýäris. Bulardan başga-da şahyryň bütin arap we pars dillerinde ýazylan edebiyat bilen-de doly tanyşdygy bellidir. Şu aşakdaky setirlere üns bereliň:

Jam göterip, baryp ýetdim bir bapdan,

Hyrka geýip, il içinde san bolsam;

Tün içinde baryp beýtulla tapdan,

Zar ýyglaýan sahyplara hun bolsam.

Abu Sagyt, Omar Haýyam, Hemedany,

Ferdöwsi, Nyzamy, Hafyz Perwany,

Jeleddin Romy, “Jame ul-many”,

Alarnyň jaýynda men hem kân bolsam.

Damganyda yörgen ussat Nowaýy,

“Çar diwany”, “Perhat-Şirin” zypany,

Zahyreddin Babur, “Mizan-owzany,

Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam.

Okyp bildim Sagdynyň men “Bostanyň”,

Gör, ne ajap Hakanyň “Medýny”,

Istär men “Şahnama”, “Sakynamany”,

Halyf Omar birlen Süleýman bolsam.

Salaman Afsaly serhoş eýleýip,

Bahram Gury tutup, medhuş eýleýip,

Azadul-döwläni bir guş eýleýip,

Abu Mähfuz, Gyzy Aslan han bolsam.

Arbalet golunda, eý Magtymguly!

Rüsteme Isgender hiç tutmaz ýoly,

Ne bolsa, bilgeý sen ilat hyýaly,

Dertliler önünde men Lukman bolsam.

Bilşimiz ýaly, 18-nji ýüzyyla çenli Türk dünýäsiniň resmi edebiýatynda ulanylýan edebi dil, Arap-Täjik sözleri köp garyşan „Çagatay“ türkçesidi, hatda Magtymgulyň kakasy Döwletmämmet Azady-da öz „Wagzy Azat“ kitabyny şol dilde ýazyşdyr. Emma Magtymguly öňki däbi ýöretmegiň ýerine öz milletiniň ruhy dünýäsini has baýlaşdyrmak we gözyetimini has giňeltmek maksady bilen, halk köpçüligine düşnükly hem ruhuna uýgun şekilde „**Türkmen milli edebiýaty**“nyň düýbünü tutýar. Ol, bu ägirt uly hem çäksiz gymmatly işi durmuşa geçirmek üçin, mesnewi, murabbag, muhammes ýaly arap aruz istiliniň ýanynda, gadymy oguz däbi bolan goşuk (goşgy) istiline has agram berýär. Munuň üçin bolsa ol, bir tarapdan biziň baý halk döredijiligimizde belki münlerçe ýyl ýaşap sünnälenip gelen halk aýdymlarymyzdan, atalar sözümyzden, hüwdilerimizden, lälelerimizden... egsilmez çeşme hökmünde peýdalansa, ýene bir tarapdan bolsa keseki sözleriň ýerine türkmen we beýleki türki halklaryň dillerinde bar bolan sözlere ulanmaga çalyşýar. Mysal üçin:

Kim nan tapmaz iýmäge, Kim ýer tapmaz goýmaga,

Kim don tapmaz geýmäge, Kim tirme şaly gözlär.

Elbetde bu uly özgerişiň doly durmuşa geçip düýpli ornaşmagy, diňe uzak wagtyň dowamynda bolup biljekligi üçin, onuň bu düýbünü tutup giden mekdebiniň kämilleşme süresi (prosesi) biziň günlerimizde-de dowam edýär.

Magtymguly hakykatda köpçüligiň her bir topary üçin ýa-da goşgyň temasyňa görä özboluşly uýgun dil ulanýar. Mysal üçin siýasy-jemgiýetçilik ýa-da öwüt-nasyhat ýaly temalarda, yokarda-da görşümüz ýaly, umumy halk köpçüligine örän düşnükli, gündelik gepleşigine gaty ýakyn bir dilde ýüzlenip ýazýar. Emma pelsepe we tasawwuf (sopyçylyk) ýaly aýdyň bolmadyk hyýaly oýlanmalar (abstrakt) ulgamynda pikir ýöredende bolsa, bu ugurda umumy Türküstan ve Gündogar mekdeplerinde däbe öwrülen dilde, gaty köp arap sözleriniň ýardamy bilen ýazmaly bolýar. Sebäbi Arapça bütin yslam dünýäsinde Din, ylym we pelsepe diline öwrülýär. Hatda Abunäsri Farabi, Ibni Sina ýaly beýik alymlarymyz-da öz eserlerini Arap dilinde ýazýarlar. Emma Magtymguly şeýle ýagdaýda-da türkmeniň milli ruhuny we düşünjesini göz önünde tutup ýazýar, aşakdaky setirler ýaly:

Köňül perwaz eýläp galdy ýerinden,
Howalanmys, gökden iýnmez ýaranlar
Bir hyýala düşmüş, çykmaz serinden,
Bu hyýaldan gaýdyp dönmez ýaranlar.
Noş edipdir muhabbetiň gandyndan
Gulak tutmaz zahidleriň pendinden
Turdy mekanyndan, çykdy bendinden,
Dolanyp ornunda gonmaz ýaranlar.

c,d-Magtymguly, Türkmen milli filosofiýasyny döreden hem-de garaşsyz döwlet gurmagyň sawçysydyr:

Magtymgulynyň milliliginiň bu taraplary aşakda aýratyn bölüm edip ele alynýar.

III. Magtymguly döwrüniň milli serdary hem garaşsyz döwletiň sawçysy:

Magtymgulynyň ençeme ýurtlary aýlanyp, Türküstanyň ylmy merkezlerinde bolup, okap, örän baý hem gymmatly tejribeleri gazanandan soň mähriban halkynyň arasyna gaýdyp gelmegi bilen onuň ömrüniň, syýasy-jemgyýetçilik meýdanynda iň jogapkärçilikli ýyllary hem-de taryh öňündäki synagy başlanýar.

Gözel ilim, sen diýp sökerem ýollar,

Gözüm gubarlandy, zebundyr hallar.

Kenarda dargaýan eýesiz sallar,

Deprenmeý ýaş döküp, umman, sil gözlär.

Bütin durky il-gününe bolan çäksiz söýgüsi bilen ýugrulan, gözel türkmen topragy iň arzyly käbesine öwrilen Magtymguly, bu synagdan başyny dik tutup geçdi. Diňe öz döwrüniň däl eýsem halkynyň geljegki we geljegki nesilleriniň ruhunda we kalbynda ebedi ýaşajak mukaddes idealaryny, beýik mekdebini, aýdyň ýörelgesini goýup, özboluşly tagmasyny basyp gitdi. Biziň dürli kitapdyr makalalardan edinip bilen maglumatymyza görä hem-de onuň öz ölmez-ýitmez eserinden belli bolşy ýaly şahyr, atasynyň eserinde çeper beýanyny tapan, türkmen halkynyň taryhy arzuwy, ýagny „**özbaşdak, erkin döwlet gurup döwletli ýaşamak**“ arzuwuny durmuşa geçirmek ugrunda, bütin tejribedir ylmyna daýanmak bilen, dürli ýollara pikir aýlap, içeri we daşary ýagdaýlaýlary, halkynyň maddy we ruhy potansiýalaryny gözden geçiryär hem-de ähli mümkinçiliklerden ýerlikli peýdalanmaga çalyşýar. Her zady ilki özüňden başlamalydygyna, esasy daýanjyň bolsa öz

halkydygyna, emma diňe agzybir halka daýanyp boljakdygyna ynanan Pyragy, halkyna şeýle ýüzlenýär:

Bir-biriňi çapmak ermes ärlükden,

Bu iş şeytanydyr, ýogsa körlükden.

Agzylalyk aýrar ili dirlikden,

Döwlet dönüp, nobat duşmana gelgeý.

Magtymgulynyň halky her taraplaýyn doly taýýarlamak üçin öňe sürýän örän ähmiýetli hem ylmy garaýşy, güýç bilen siýasat, teori bilen praktik arasyndaky gatnaşykdyr. Ýagny olaryň bir-birini kämilleşdiýändigini, biri bolmasa beýlekisiniň täsirsiz boljakdygyny, hem siýasatly we hemme taraply düşünişip uzakdan görüp bilýan ugurtapyjy ýolbaşçylar, hem-de uruş meýdanynda duşmany göreňde keýpi açylýan arslan ýürekli ýigitler gerekdigini örän ýerlikli nygtamasydyr:

Goç ýigidiň ady çykmaz,

Döwleti, maly bolmasa.

Endişeli iş bitirmez,

Meýdanda dâli bolmasa.

...

Ýigidiň hyýaly bolsa serinde,

Çykar bir gün, çöküp galmaz garynda,

Hile hem bir batyrykdyr ýerinde,

Ony başarmaga kişi gerekdir.

Ol, bu ugurda bar güýji bilen dalaş edip, ähli ýollary synaýar. Birleşen güýç bilen nämeler edip boljakdygyny, Il-Güni gysyp gowurýan, ynsanlyk derejesini kemsidýän, hor-homsy gözgyny ýaşayşa sebäp bolýan şertleri özgerdip, azatlygyny, ynsanlarça ýaşamagyň ýeke täk girewi bolan garaşsyz hem erkin döwlet gurmagyň diňe agzybirlik bilen hakykata öwürüp boljakdygyny, halkyň dili bilen halkyna ýüzlenip aýdýar, halkyny galkyndyrýar, gayrata getirýär:

Köňüller, yürekler, bir bolup başlar,

Tartsa ýygyn, erär topraklar,daşlar.

Bir suprada taýýar kylýnsa aşlar,

Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

Türkmenler baglasa, bir ýere bili,

Gurudar Gulzумы, derýaýy Nili.

Teke, Ýomut, Gökleň, Ýazyр, Alyly,
döwlete gulluk etsek başımız.

Bir

Halk, maddy hem ruhy taýdan belli derejede taýynlanandan soň bolsa, gulçulykdan gutulmak üçin bar güýji bilen herekete geçmelidigini şeýle beýan edýär:

Gorka-gorka yflas ýagdaýa düşdük,
Takdyr näme bolsa, görülsin indi;
Pikir gazanynda gaýnadyk, bişdik,
Degme, ol joş urup ýörülsin indi!
Oturmasyn kempir, ýaşlar dul bolup,
Galmaňlar, türkmenler, ile dil bolup,
Rakyp ähli musulmana gul bolup,
Ilersi Soňydag sürülsin indi.
Üstümüzden duşman höküm sürendir,
Mü-mün bary jebri-jepa görendir,
Ogul-gyzy har önüne berendir,
Hemmeler ol jaýdan syrylsyn indi.
Pyragy ýüz tutar türkmen iline,
Duşman gol urmasyn gyzyň gülüne,
Dostlar, bizi ahyratyň siline
Gark etmäňkä, rakyp gyrylsyn indi.

Magtymguly bu çagyryşlaryň ýany bilen, daşary we halkara şertleriň ähli mümkinçiliklerinden peýdalanmak ugrunda-da örän paýhasly hem ugurtapyjylykly syýasatlara ýüz urýar. Türkmen Han-Begleri bilen yzygiderli geňeş geçirip pikir alyşyp durmagyň daşyndan hem, şol wagtlar garaşsyzlyk ugrunda Owganystanda hereket edýän, asly Abdal türkmenlerden bolan Ahmat Dürrany bilen arkadaşlyk etmek ýollaryny geňeşmek maksady bilen, onuň öz çakylygy esasynda, Çowdurhanyň baştutanlygynda birnäçe adam, şol sanda öz dogany Abdyllany Owganystana iberýärler. Emma gyanaç bilen olar, ýolda duşmanlar tarapyndan şehit edilýär. Şahyr bu pajygaly waka hakynda, ilki Çowdurhany, soň bolsa öz dogany Abdyllany ýatlap şeýle ýazýar:

Ahmet Patyşadan habar almaga

Umyt etdi iller Çowdurhan üçin,

Sag baryp, salamat gaýdyp gelmäge,
Oňmady ykballar, Çowdurhan üçin.
Çowdurhan görejim, köňül diregim,
Sen wepat bolup sen zarlar içinde
Gökleňde pälwanym, ile geregim,
Halky goýup gitdiň narlar içinde.

...

Gülüp-oýnamadyk bile şat bolup,
Başdan gitdi, bütin bizden ýat bolup,
Magtymguly zar aglapdyr, mat bolup,
Kaýda mesgen tutduň, gardaş Abdylla.

Magtymguly bulardan başga-da, Gajarlardan dil hem aslymyzyň bir bolmagyndan, Owganlylardan bolsa mezhep birligimizden peýdalanyp haraý gözlemelidigini Il-Gününe maslahat berýär. Şahyr, ömrüniň yekeje salymyny-da halkynyň ykbalýndan sowa geçirmeýär. Hut şonuň üçin hem halk oňa „Milli şahyr“ diýen beýik ady berýär. Dogry, magtymguly özüniň derýa ýaly giň ýüreginde besläň we bütin ömrüni ýolunda sarp eden „Garaşsyz Türkmen Döwletini“ gözi bilen görüp bilmedi. Belki-de bu beýik ynsan üçin esasy mesele ony öz gözi bilen görmeklik-de bolan däldir. Emma ol, Garaşsyz türkmen döwletiniň bir gün guruljakdygyna welin, bütin durky bilen doly ynanyp gözüni asuda yumandyr. Onuň ýoly, onuň goýup giden beýik mekdebi, özünden soňky nesilleriň tarapyndan, hemme taraplaýyn dowam etdirildi, ösdirildi hem durmuşa geçirildi. Onuň edebi mekdebini, *Kemineler, Mollanepesler, Seydiler, Zelililer, Mütäjiler, Misgingylyçlar* dowam etdirip, bu günki yüzlerçe türkmen edebiyatçy alymlary, şahyrlary, sungat işgärleri, ony gülläp dünýäniň iň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirdiler. Bu gün türkmen kitaplarydyr gazýet-jurnallarynda, bagşylaryň aýdym-sazynda, radio-telewiziondyr internetlerde, kino-teatrlarda, Türkmenistanda we dünýäniň ähli ýurtlarynda gije-gündiz Magtymgulynyň ady ýaňlanyp dur. Onuň syýasy ýörelgesi bolsa *Nurberdihanlaryň, Gowşythanlaryň, Gurbanmyrat işanlaryň, Jüneythanlaryň, Osmanahunlaryň* tarapyndan dowam etdirilip, on müňlerçe türkmeniň saýlama ogul-gyzlary şol ýola başlaryny goýdylar. *Garaşsyz Bitarap Türkmenistan Jemhuriýetiniň* gurulup Ata Watanymyz Güneşli Türkmenistanyň ýaşyl baýdagynyň Birleşen Milletler Guramasynyň jaýynda, dünýäniň ähli döwletli milletleriniň baýdaklarynyň arasynda buýsanç bilen pasyrdap durmagy, beýik akyldarymyz we milli şahyrymyzyň giň ýüreginde besläp giden mukaddes arzuwlarynyň hakykata öwrilmeginiň subutnamasydyr.

IV. Magtymguly Adalat hem beýik Umanizmiň Jarcysy:

Beýik Pyragynyň şahsyýatynyň bu tarapyna göz ýetirmek üçin, onuň bu ugurdaky altyn goşgularýndan diňe birnäçe setirine üns bermek yeterlidir:

Kimlere altyn täçdir, Kimler saýyl mätäçdir,

Kimler düýpden gallaçdyr, Kim parça, haly gözlär.

Kim nan tapmaz image, Kim ýer tapmaz goýmaga,

Kim don tapmaz geýmäge, Kim tirme şaly gözlär.

Magtymguly, huş eýläp, Gez didäni ýaş eýläp,

Däli köňül joş eýläp, ýüzmüň hyýaly gözlär.

...

Yrýa boldy köpüň okan namazy,

Taňry hiç birinden bolmady razy,

Pygammara ornunda outran kazy,

Para üçin elin açýaş başlady.

Şalarda galmady hökmi-adalat,

Bir pul üçin mufti berer rowaýat,

Bil, bu işler, nyşanydyr kyýamat,

Zalymlar bitoba öte başlady.

...

Süleýman sen, mura bir gulak goýgul!

Sözünü diňlegil!, jogabyn aýgyl!

Hakim bolsaň, halky gün kimi çöýgul!

Akarda suw, ýa öserde ýel bolgul!.

Ýokardaky nusgalaryň iň soňky dörd setirine gowy üns berebimizde, “**adalatyň**” ýekeje beýtdä şeýle doly hem çuň manyly beýan edilmegi “diňe Magtymgulynyň aňnyndan çykyp biler” diýýäsiň. Eger-de biz özümüz ony çuňlugy hem gerimi bilen öwrenip dünýäniň beýleki dillerinde-de açyklam bilsek, onda bu beýt, Lahe şäherinde ýerleşýän “halkara adalan diwany”nyň jaýynyň maňlaýynda altyn harplar bilen ýazylardy diýip düşüňäris. Sebäbi, Magtymguly bu ýerde 5 sany simwol arkaly adalaty iň doly, iň gysga, iň güýçli hem-de ähli adamzat üçin iň düşnükli görnüşde beýan edipdir. Ýagny: ýele, suwa, ynşa-jynsa hokum süren “**Süleýman**” dünýä edebiyatında güýjüň hem gudratyň, “**garynja**” bolsa güýçsizligiň hem ejizligiň, “**gün**” ýagşyny-ýamany, güli-dikeni, beýigi-pesi deň çöýmagyň, “**akar suw**” deň suwarmagyň, “**ýel**” bolsa ähli barlyklara deň ösmegiň simwollarydyr. ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly, Magtymgulynyň dili köp ýerde simwollar dilidir, simwollar bolsa ähli adamzat arasynda iň düşnükli, az hem uz beýan guraly bolsa gerek.

V. Magtymguly Türkmeniň beýik Mugallymy:

Magtymguly öz mähriban halkynyň beden hem ruhy taýdan sagdyn ýaşamagy üçin gije-gündiz alada edpdir. Onuň diwanynyň uly bölegi, çagalaryň terbiyesinden başlap ulylaryň has kämilleşmegi ulgamynda ýazan öwüt-nasyhatlaryndan ybaratdyr. Nas atmak, çilim çekmek ýaly beden saglygyna zyýanly ham-de gyýbat, bahyllyk, husytlyk, ýalançylyk, iki yüzlülük we päli ýamanlyk ýaly ruhy sagdynlyga howply we halky tozamaga alyp baryan gylyk-häsiýetleriň garşysyna zzygiderli çykyş edip göreşipdir. Bularyň her biri hakynda aýdan goşgulary biziň hemmämize örän tanyşdyr.

Magtymgulynyň goşgularynda “mertlik” we “namartlyk” meselesi erş-argaç bolup geçýär. Sebäbi ol, ähli oňat hem köpçülige bähbitli gylyk-häsiýetleri “mertlik” we ähli ziýanly häsiýetleri bolsa “namartlyk” sözleri bilen beýan edýär. Aşakdaky nusgalara üns bereliň:

Mert oldur ki bolsa köňli rähimli,

Göwresi giň gerek, özi pähimli,

Giň ýerde garga deý bolsun wähimli,

Ýerinde hünäri, işi gerekdir.

...

Namart çaşyr küren ile baş bolsa,

Aýbyn açar, öz ilinden daş bolsa,

Serhoş bolan goç ýigide duş bolsa,

Salar gyljyn, üçi nedir dört nedir.

Magtymguly aýlan pelegiň çarhy,

Tanyr sen şol zaman duş gelen nyrhy,

Namardyň ýanynda yok iliň parhy,

Pälin gözlär, mekan nedir, ýurt nedir.

...

Owal akan ýerden akarmyş aryk,

Men-menlik edeniň tanapy çüyrük,

Mertden aşna tutsaň abraýňa şarik,

Namart aşnasyna hile getirmiş.

Magtymguly ikiyüzlüğe hem gözboýagçylyga garşy yzygiderli çykyş edýär. Ol, bir tarapdan hakyky sopylary hormatlap ulu pirleri öz ussady hökmünde sylaýar, emma ili aldap öz bähbidini arayan ruhanylary bolsa berk tankytlaýar:

Işanlary her gapyda tapylar,
Mollalarna ýok myjabat ýapylar,
Öwülyä men diýip jögi sopylar,
Gygyryp, asmana böke başlady.

...

Aşyk men diýp lap urarlar ýalandan,
Bellisini aýdar sorsaň bilenden,
Il gözüna yüz ýyl tagat kylandan,
Ýagşydyr bir säher gözden yaş gelse.

Şol bir wagtyň özünde ol, il arasynda “yüz gören linnet görmez” diýilşi ýaly, dogruçylygy, ýagşa ýagşy, ýamana ýaman dimegi başarmalydygyny ündäp çykyş edýär:

Hiç köňül şatlygy çykmaz,
Bir köňül ýykmaýan ärden,
ýagşylyk tamasyn etme,
Ýamanlyk çykmaýan ärden.

Ýokarky beýti men, birnäçe ýyl mundan öň bir Azerbeýjanly alym dostumyň ýanında okanymda ol: “Bu sözler Günbatar filosofi Niçäniňki, bu goşgyny kim goşupdyr?” diýip sorady. Men oňa: “Bu goşgyny biziň nilli şahyrymyz Magtymguly, Niçeden takmynan yüz ýyl öň goşupdyr, belki-de “Gündogar örän ulydyr” diýýn Niçe, Gündogar edebiňatyny öwrenip ýörkä Magtymgulynyň düşüňjeleri bilen hem tanyş bolandyr” diýip jogap beripdim.

Pyragynyň diwanynda iň esasy tema, ýokarda-da görşümüz ýaly, watany, il-güni söýmeklikdir:

Her kimiň özüne Müsürdir jaýy,
Ýadyndan çykmaýyr baýramy-toýy,
Jan saglygyň bolmaz hiç deňi-taýy
Agşam ýatyp, ertir şükrün kyl ýagşy.
Bir biwepa ýara gülüp bakandan,

Şirin jany yşk oduna ýakandan,
Ýat illerde mysapyrlyk çekenden,
Ursa, sökse, horlasa-da il ýagşy.

...

Mestana ýöriňçäň gaýry ýurdunda,
Önüp-ösen öz ýurduňdan aýrylma!
Magrur käkilik deý nebsiň ugrunda,
Dama düşüp, ganatyňdan aýrylma. (dama=duzaga)

Ýokardaky setirleriň gudratyna we onuň içindäki çuň realizme, „derdi çeken biler“ diýilşi ýaly, ýyllar boýy ilinden-ýurdundan aýra ýaşamaga mejbur bolanlar, bar durky hem ýüregi bilen duýarlar hem oňa doly düşünerler. Aslynda Magtymguly her bir ynsanyň haýsy ýaşda we nähili şertlerde ýaşayan bolsa-da elmydama ýanyndadyr, golundan tutar, ýol görkezer.

Kä wagyt, gaty ýekessirärsiň, ýa-da başga bir ilini içine ýeke öýli bolup düşersiň. Toýuň toýa, ýasyň ýasa meňzemejek ýaly darygyp kemsinersiň. Hut şeýle ýagdaýda-da Magtymgulyň diwanyny eliňe alyp okarsyň welin, göwnüň giňäp ýüregiň açylyp gider:

Magtymguly, ýalan-ýaşryk sözleme,
Nogsanyň içinden haýyr gözleme,
Egisgin derdiňi diýgin, gizleme,
Il-ulusdyr dosty-ýary ýekäniň.

Kä wagytlar, gaty agyr günler başyňa düşer, edeniň oňuna bolmaz, tutan işiň ýol almaz, dünýäň daralar, geljegiň garaňky ýaly görüner, hatda il-gün seni unudan ýaly, derdiňi paýlaşyp ýüregiňi boşatmana-da adam tapmarsyň, mahlasy; hiç ýerden hiç hili haraý ýok ýaly göwni çökgünlige uçrarsyň, eliň işden sowar, galam eliňde doňar!.

Ynha, edil şeýle ýagdaýlarda-da Pyragy ýanyndadyr: okarsyň, okadygyňça eliňe düýç geler, ýüregiňe umyt dolar, ýene işlemäge, ýene ýazmaga başlarsyň ..

Günde yüz müň göç hem bolsa ol dünýä,
Ol mukdar bu dünýä gelen-de bardyr.
Ýüz müň akmak bolup, gitse raýyna,
Ýüz müň özün ýola salan-da bardyr.
Magtymguly, köňle gaýgy getirme,

Bu bir iş wagtydyr, özüň ýitirme,
Sözüm aňlan ýok diýp, ümsüm oturma,
Jahan giňdir, çendan bilen-de bardyr!

...

Magtymguly, şükür eýlegil hudaýa,
Ölüm barabardyr şahu gedaga,

Bisabyr gul tiz ýolugar belaga,

Sabyrly gul dura-dura şat bolar.

Hut şeýle hem bolýar; gün geçýär, aý aýlanýar, ýyllar bir-biriniň yzyndan kerwen gurap gidip barýar, gidip barýar...bir gün gelýär; Türkmen öz garaşsyz döwletine, Magtymgulynyň öz deňiz ýaly giň ýüreginde besläp arzuw edip giden milli döwletine onuň çowluklary, ýuwluklar...eýe bolýar. Magtymgulynyň ýurdunda, Garaşsyz Bitarap Türkmenistanda Magtymgulynyň hatyrasyna halkara ylmy maslahat geçirilýär, dünýäniň dürli uurtlaryndan gelen ähli alymlardyr beýleki myhmanlar Gerkeze gidip Beýik türkmen şahyrynyň basan topraklaryny zyýarat edip, onuň dem alan howasyndan dem alýarlar...

Ynha, hut şonuň üçinem biz, Magtymguly Türkmeniň beýik mugallymydyr diýýäris. Türkmen öz beýik mugallymlarynyň; Oguzhan Atamyzyň, Korkut Atamyzyň, Andalybyň, Azadynyň, Magtymgulynyň, Keminäniň ... we olaryň yzyny dowam etdirip gelýän, döwrümiziň beýik şahyrdyr ýazyjylarynyň mekdebinde ýetişip, olaryň paýhasyndan ganyp TÜRKMEN bolýandyr.

Hut şu hakykatlary göz önünde tutmak bilen Garaşsyz Türkmenistanyň ilkinji prezidenti **Saparmyrat Türkmenbaşy** şeýle baha beripdi: „**Magtymguly Pyragy biziň beýik akyldarymyz, bu beýik ynsanyň pähim-paýhasynyň ölçegem, çägem, belli bahasy hem ýokdyr. Onuň ruhy türkmeniň aňyna hem ganyna siňmelidir**“.

Ikinji Bölüm: Magtymgulynyň dünýägaraysynda filosofik oylanmalar hem sopyçylyk düşünjeleriň yzlary

(Pyragynyň içki dünýäsine gysgaça syn)

Türkmeniň milli şahyry, filosofi we beýik akyldary Magtymguly Pyragy (1780-1733) takmynan 150 ýyl bäri Asýaly hem Ýewropaly alymlaryň ünsüni çekip gelýär. Onuň goşgulary hem öz şahsyýatynyň dürli taraplary belli derejede öwrenildi hem-de dürli gözgaraýyşlar bilen oňa baha berildi. Onuň goşgularynyň gaty köptaraplylygyny göz önünde tutmak bilen, uly gündogary öwreniji Bertels Pragynyň diwanyny tutuş dünýäni özünde görkezýän, ertekilerdäki Jemşidiň jamyna meňzetdi.

Magtymgulynyň içki dünýäsini öwrenmek örän uly hem yzygiderli işi talap edýär. Ol, ne bir makala sygar, ne-de bir žurnalistik işiň temasy bolup biler. Şeýle-de bolsa bu agyr işe bir giriş hem başlangyç hökmünde bu makalada, sopyçylyk hem-de pyragynyň goşgularynda

sopyçylyk oýlanmalaryň yzlaryny güýjüm çatdygyndan gysgaça açyklamagy göz önünde tutdum.

Adamzadyň öz töweregini gurşap aln dünýä we ondaky örän geň hadysalar hakyndaky oýlanmalary. Olaryň ilkinji dini ynançlarydyr erteklerinde beýan edilýär. bu oýlanmalardyr düşüňjeler adamzat taryhynda ilkinji gezek sumerleriň tarapyndan pahna ýazuwy bilen gaty köp tabellerde ýazuwa geçirilýär (b.e..ö. III. müňýyl). Soň gadymy Wawilonda, Ýunanda, zyndan bolsa Iskenderiýäde (Müsürde) has ösdürülýär, oýlanmadan akyl ýetirmäge, hyýalbentlikden ylym derejesine baryp ýetýär. Örän düzgün-tertup bilen sistematik akyl ýöretmek gurallary hökmünde „pelsepe“ we „mantak“ alymlar tarapyndan esaslandyrylýar.

Resmi diniň ruhanylarynyň tarapyndan yzygiderli basyş görkezilmegi zerarly alymlardyr filosoflar miladi altynjy asyryň ortalarynda Yunany terk edip Müsüre geçýärler we ylymy işlerini ol ýerde dowam etdirýärler. Olaryň eserleri arap dilinde-terjime edilýär. Şeýlelik bilen, öňde örän baý bolan arap dili, ylym we pelsepe dilinde-öwrülýär. Hatda şu gün hem türk dilinde-de pars dilinde-de arap sözlerini ulanmadan bu temalarda eser ýazmak mümkin däl diýen ýalydyr. Bu ýagdaýy biz Magtymgulynyň dünýä hakyndaky pelsepi oýlanmalaryna degişli goşgularynda-da görýäris.

Yslam dininiň ýaýramagy bilen bu gymmatbahaly eserler-de Müsürden Gündogar Türküstana çenli ýaýrady hem-de yslam dünýäsiniň alymlarynyň tarapyndan gaýtadan işlendi. Inha, sopyçylygyň (sufizmiň) ylaýta-da onuň dünýägaraýşynyň özeni bolan „barlygyň birliги“ (wähdeti wujud) düşüňjesiniň esasi, şol eserlerdir.

Bilşimiz ýaly dürli-dürli dini ynançlary hem medeniýetleri bolarn köp sanly halklar we ölkeler yslam dininiň çygyryna girizilýär. Yslam güýçleri bilen ýerli halklaryň arasyndaky gylç urşunyň netijesi birnäçe ýylyň dowamynda belli bolýar. Emma ondan soň başlanan ruhy çaknaşyklar, ýagny yslam dini ynanjy bilen gadymlardan dowam edip gelen Budizm, Manizm, Şamançylyk, Zaratustrizm, Mesihilik ýaly dürli dini ynançlaryň arasyndaky ruhy we medeni çaknaşyklarkyr garşylykly täsir etmeler gaty uzaga sürýär. Bu garşylykly täsiriň netijesi bolsa dürli-dürli mezhepleriň we tarykatlaryň ýüze çykmagy bolýar. Ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly sopyçylyk akymlyry-da Ýunyn pelsepesi, Yslam hem gadymy dini ynançlaryň badaşmasyndan ýüze çykan bir ruhy sentez hasaplanýar.

Sopy we Tasawwuf (sopyçylyk) sözünüň köki hem gelip-çykyşy dogrusynda birnäçe düşüňje orta atylypdyr. Käleri onuň kökünü Ýunan sözi bolan „sufia“ ýagny bilim sözünden, käleri ony arap sözi „säffe“ ýagny „seki“ sözünden hasap edýärler. Sebaäbi yslamyň başlangyç döwründe Abuzer we başga-da birnäçe, Mumammed pygammmeriň sahabalary (yakynlary) gijeler mejjidiň sekisinde ýatyp halkyň berýän hudaýýolylary (sadalalary) bilen ýaşar ekenler. Käbirleri sopy sözünü arap sözi „sowf“ yagny derwişleriň geýýän eşiği bolan „hyrka“ tikilýän gödegsi yün matanyň adyndan gelip-çykandygyny, we käbirleri bolsa arassa manysyndaky „saf“(sap) sözünden gelendigini öňe sürýärler. Magtymgulynyň goşgularynda-da soňky iki sözi aňladýan setirler gabat gelýär:

Sopylyk esbapy hoşdur, geý içini sap edip

Bolsa möý-möjek içim, bu esgi şaly neýlerem.

Sopyçylyk umuman bir dünýägaraýyş bolmagy bilen bir wagtyň özünde, ynsan ruhuny bu dünýä degişli ähli erbetliklerden hem bulaşyklyklardan arassalamak üçin geçilýän, birnäçe öwrüm hem basgançakdan ybarat belli bir ruhy we maddi ýörelgedir. Bu ýörelgä „Tarykat“ diýilýär. Sopyçylygyň sütüni „Tarykat“, mezhebiň esasy bolsa „Şarygat“dyr. Şarygat hakykatda yslam dünýäsiniň esasy kanunydyr. Türküstan piri Hojaahmat Ýesewi özüniň Diwani Hikmet kitabynda tarykaty „maňyza“ we şerigaty bolsa „gabyga“ meňzedýär. Maňyz yokarda-da bolsa ony saklamaga gabyk-da gerekdir. Şonuň üçin hem Türküstan sopyçylygynda mezhep däpleriniň ýerine ýetirilmegine-de örän ähniýet berilýär.

Adamzat nirden gelip nirä barýar? Ýa-da ynsan we dünýä ýokdan bar edilipmi ýada bardan ýaradylypmy? Diýen soraga tasawwufda (sopyçylykda) „bardan ýaradylypdyr“, „ynsan we dünýäniň ähli barlyklary taňrynyň özünden döräpdir we her bir zatda taňrynyň öz nury bardyr, dünýädaki ähli barlygy taňrynyň tejellisidir (görünýan we nuruny saçýan ýeridir)“ diýen düşünje öňe sürülýär. Bu düşünjä görä ýaradan bilen ýaradylanyň tüýsi we jowheri birdir. ”Tebrizli Saibiň” sözi bilen: „her zerräniň kalbyn dilseň, içinde güneş görersiň“. Şeýle garaýyşy biz Magtymgulynyň ençeme goşgularynda-da aç-açan görýäris. Mysal üçin:

Her eşýadan ýar sypatyn ders aldym Kur-an kaýsy, kitap kaýsy bilmedim

...

Her eşýada ýar jemalyn nagş etdi, Ap kaýsydyr, şerap kaýsy bilmedim

...

Asla seni görmemişim dildarym Gumrymy sen, bilbilmi sen, näme sen

Gamgyn könlümi hyýalyňda aldaram Bag içinde gülgülmi sen, näme sen.

Garakçymyň ýa seýitmiň, hojamyň Ýa sakymyň, ýa şerapmyň ýa jammyň ýa ýelmi sen, ýa gündizmiň gijemiň Ýa aýmy sen, ýa günmi sen, näme sen

Magtymguly geç namysdan, aryňdan El götergil, bu wepasyz käriňden

Dünýä doly, sen gapyl sen ýaryňdan Meý-mesmi sen ýa şeýdamyň, näme sen.

Şeýlelik bilen tasawwufuň in esasy düşünjjesi, ýagny „wehdeti wjud“ (barlygyň birligi) ýüze çykýar. „Barlygyň birligi“ gadymy Ýunanyň filosofi Herakliýusyň (b.e.ö. V ýüzýyl) tarapyndan şeýle beýan edilýär: „... we hakykat birdir, ähli barlyk gyzgyn hem gurak maddadan çykypdyr, ýene-de şol madda öwrülýärler we iniş-çykyş ýoly geçýärler. Inişde ot topraga we suwa öwrülýär, çykyşda bolsa toprak suwa we oda baryp ýetýär. Köplük diňe daş görnüş bolup iç we mazmun birlikdir, ynsanyň ruhy-da şol ýokarky oduň bir uçgunydyr we ölümden soň ýene-de şol oda baryp gowuşýar“. Bu düşünje soň Eflatun hem Ärestu tarapyndan has dolurak görnüşde beýan edilýär. kur-ani kerimde-de „innä lillahi we innä ileýhi rajeun“ (biz sendendiris, ýene-de saňa öwrülýäris) aýat, ýokardaky düşünelere örän ýakyndyr hem-de tasawwufda oňa daýanylýar.

Sopyçylyk düşünelerinde-de birden diňe birlik çykýar, köplük bolsa geçiji we ebedi barlygyň maddi dünýä ýaýramagy hem eçilmeginiň netijesidir. Ebedi barlyk, ähli zatlara

nuruny (güneşini) saçyan gün ýalydyr. Güneş bilen günün tüýsi hem jöwheri birdir. Ýa-da gom atyp duran çäksiz bir Okeandyr, ol çaykananda ýer ýüzüniň ähli çöketleridir çukurlryny doldurup aýry-aýry şekillerde görünýär, emma olaryň hemmesiniň tüýsi we jöwheri birdir. Aýrylyk diňe gaplardadyr içindäki suwlarda däldir. Suwuň reňki-de ýokdur şekli-de, diňe aýry-aýry gaplarda dürli reňk hem şekilde görünýär.

Şeýle düşünje esasynda, ähli maddi we ruhy aýrylyklar, şol sanda dürli dinler hem mezhepleriň aýratynlyklary diňe daş görnüşde we şekilde bolup olaryň ählisiniň tüýsi hem jöwheri birdir. Aýralyklara sebäp bolýan şu şekiller we daş görnüşler aradan çykmagy bilen olaryň hemmesi bir bolup öz asyllaryna ýagny beýik biribara gowuşýarlar.

Wähdeti wujud (barlygyň birligi) sopyçylyk akymalarynyň her birinde özboluşly beýan edilýär. Bu düşünje biziň beýik şahyrymyzň goşgularynda, ylaýta-da „Mährap kaýsy bilmedim“ de örän aýdyň hem çeper görnüşde beýan edilýär:

Abdal maña ebet jamy sunaly, Mejjit kaýsy, mährap kaýsy, bilmedim

Ol güdazda janyň erip ýanally, Abat kaýsy, harap kaýsy, bilmedim.

Bir tabyşa tap etmedim toz boldum Toprak boldum, ataş boldum, suz boldum

Daşdan bişdim, içden köýdim, köz boldum,

Kenar kaýsy, kebab kaýsy, bilmedim.

Nebse uýdum, özüm bildim hyrs boldum

Akyl işin, dogry sandym, ters bildim

Her eşýadan, ýar sypatyn ders aldym,

Kur-an kaýsy, kitap kaýsy, bilmedim.

Magtymguly ol mekanda, meks etdi

Şyhlar turdy, ýigitler deý raks etdi

Her eşýadan, ýar sypatyn äks etdi,

Ap kaýsydyr, şerap kaýsy, bilmedim.

Tasawwuf düşüncesine görä ynsan we dünýäniň ähli barlyklary şol ilkinji Taňrylyk (ilähi) mekanlaryndan aýrylan günlerinden bäri, elmydama ýene-de şol mekana gaýdyp barmagyň we ýaryň wysalynyň (ýara gowuşmagyň) joşgunydyr takatsyzlygynda, yşgynda, talwasynda we heýjanynda ýaşaýarlar. Peleğniň agyp-dönmesinden çäksiz deňizleriň haýbatly gom atyp durmagy, bulariň ählisini herekete getirýän güýç şol, „ýara gowuşmagyň yşgy“ we heýejanydyr. Möwlana Jeleddiniň tüýduk hakyndaky sözleri bilen: „Gargylykdan kesilenimden bäri, Barçany aglatdy ýüregmiň zary“.

Şeýle düşünjelere görä tasawwufda, gelen ýeriňe dönmek we taňrynyň nurundan parlamak ugrundaky ýolagçylykda „yşk“, iň ýokarky makam we duralgadyr. Yşk ýolunda ähli zatdan geçmelidir, hatda ynsanyň jany bu ýulda beriljek iň arzan matadyr. Muhammed

Ykbalyň sözi bilen: „yşgyň ýeri menber däl, dar agajdyr“. Mansur Hallaj we Emadeddin Nesimi şeýle çyn aşyklaryň iň kämil göreldesi hem simwolydyr. Olar yşk ýolunda demlerini almadan jan berdiler.

Magtymgulynyň goşgularynda-da „yşgyň“ aýratyn ýeri bardyr. Ol, Hallajy hem Nesimini alkyşlaýar, yşgyň güýji hem aşyklygyň jogapkärçiligini ýatladýar:

Keş eýledim, gezdim yşkyň dagynda,

Ne beladyr, kimse çeker bu derdi.

Yşk dagyn assalar gögüň boýnundan,

Gök titreýip, çeke bilmez bu derdi.

Yşk eser etmese, ýanmaz çyraglar,

Yşga düşse, guşlar eñrär, gurt aglar,

Egiler haýbatly kuwwatly daglar,

Daşlar erip, çeke bilmez bu derdi.

Kimdir yşgyň ýükün çeken merdana!

Pelek gördi, gorkup düşdi gerdana,

Zemin jümmüş eýläp, geldi lertzana,

Çöller, düzler çeke bilmez bu derdi.

...

Yşkyň owazasyn, diňle daşyndan,

Jan jebrinden gorksaň, barma başyndan,

Serişdäň kem bolsa yşkyň işinden,

Bar habar al, gören mübtilalardan!

...

Magtymguly, hakdan piýala çekse,

Piýala joş berip, hyýala çekse,

Aşyklar kalbyndan bir nala çekse,

Dagy elendirer, daşy ýandyrar.

Sopyçylykda „yşk“ derejesi tama üçin, hatda o dünýäde bir garşylyk tamasy bilen okalyan ähli ybadatlardan has ýokardadyr. Magtymguly şeýle diýýär:

Aşyk men diýp lap urarlar ýalandan

Bellisini aýdar, sorsaň bilenden,

Il gözüne ýüz ýyl tagat kylandan,

Ýagşydyr bir säher gözden ýaş gelse.

Ýunan filosofi Eflatunyň (b.e.ö. V ýüzyýl) yşk hakynda şeýle bir ýorumu bar: „ynsanyň ruhy öňki müjeredat dünýäsinde (maddi bolmadyk, diňe ruhlardyr akyllar dünýäsinde) bu dünýä inmezden öň gözelligiň hakykatyny hem-de tüýs gowylygy, ýagny „haýry“ perdesiz we örtüsiz aç-açan görüpdür. Hut şonuň üçin hem ýüzleý, ýasama we şertli gözellige gözi düşenden, şol öňki gören „tüýs we hakyky gözelligi“ ýatlaýar, aýrallyk oduna uçraýar, yşk howasy ony göterýär, jemalyna şeýda bolýar hem-de edil kapasdaky guş ýaly ganat ýaýyp uçasy gelýär. Söýgi we duýgy dünýäsi tutuşlugyna „hak ýüzüni“ görmek höwäsi hem şowkydyr...“.

Ibni Sina-da Eflatunyň bu düşüncesini şeýleräk beýan edýär: „jan, ketegi beýiklerde bolan bir kebdere guşy ýaly gökden inýär. Ol, ilki bada gaty göwünsiz inen bolsa-da wagtyň geçmegi bilen köşeşip bu maddi dünýä göwün berýär, baglanýar hem öwrenşýär, öňki ýurdundaky doslaryny hem-de ibrek-birege berilen sözleri unutýar. Bu maddi dünýäniň türmesinde galandan soň-da, kä wagtlar geçen günlerini, beren sözlerini we köne ýurduny ýatlap zar-zar aglamaga başlaýar.

Gaydyş günü gelip ýetende, gözünüň önünden perde syrylýar, şadyýan saýrap başlaýar we türmedäki ukuly gözleri bilen görüp bilmeyän zatlaryny görüp başlaýar...“.

Şeýle düşünelerdir ýorunlar, Magtymgulynyň goşgularynda-da öz beýanyny tapýar:

Aslyň owuç gumdur, dem bir nepesdir,

Özüne bir gözle işiä ebesdir,

Jesed bir menzildir, ten bir kapasdyr,

Jan bir gözi bagly guşdur, ýaranlar.

...

Könül perwaz eýläp, galdy yerinden,

Howalanmyş, gökden inmez, ýaranlar.

Bir hyýala düşmüş, çykmaz serinden,

Bu hyýaldan gaýdyp d, nmez, ýaranlar.

Nuş edipdir muhubbetiň gandyndan,

Gulak tutmaz zahytlaryň pendinden.

Turdy mekanyndan, çykdy bendinden,

Dolanyp, ornunda gonmaz, ýaranlar.

Emma ýaryň wysaly we haka gowuşmaklyk aňsat däldir. Ol, haçan-da ýolagçy (ruhy ýolagçy, derwiş) gaty çylşyrymly hem köp azaply, dözümlü, gynagly ýoly geçip „fäna“ (ýokluk, taňrydan başga zatdan dynmak) makamyna (derejesine, duralgasyna) baryp ýetenden soň müýesser bolýar. Bu ýokluk bolsa, hakyky barlygyň taňryda dowam etmeginiň (bakanyň) başlangyjydyr. Bu ylahi (taňrylyk) maksada ýetip bilmek üçin aýry-aýry tarykatlarda we sopyçylyk akymalarynda dürli-dürli hem özboluşly düzgün-tertipler hem disiplinler düzülip, özboluşly durmuşa geçirilýär.

Ýolagçy bu maddi hem ruhi ýolagçylykda: toba, kanagat, reza (yrza), sabyr, töwekkel, ozlet (ýekelik), halwat, geýbet (gaýyplyk, ýitmak) ... ýaly makamlardan (öwürümlerden, pellerden) ötüp: gabz we best (gysylmak we açylmak), geýbet we huzur (ýitmek we öwürülmek), jem we parh, zowg (şowk, lezzet), jezebe (özüne çekijilik), yşk, tejelli (görünmek, aýan bolmak) ... ýaly ahwallary (ruhi özgerişleri) başdan geçirýär. Bu makamlardyr ruhi özgerişleri, „ätware ärbe-e“ (dört özgeriş, Şahabeddin Sohrewerdiniň taglymaty) ýa-da „ätware säbä-e“ (ýedi özgeriş, Nejmeddin Kobranyň, Möwlana Jelaleddin Ruminiň ... taglymaty) başdan geçirip in soňunda „fena“(ýokluk) makamyna baryp yetýär.

Ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly bu makamyň ýa derejäniň manysy bu dünýäniň ähli maddi barlyklaryndan geçmek, hatda öz teniňi hem unutmaklykdyr, bu bolsa taňrynyň barlygynda „baka“nyň (ebedileşmegiň) başlangyjy we ýa hut taňrylaşmakdyr. Şeýle derejä baryp ýeten Mansur Hallaç ýaly ýolagçy, „änäl-hak“ (men hakdyryn, taňry bilen bileşdim) diýip gygyrýar, Nesimi bolsa şeýle goşgular bilen beýan edýär:

Olmuşam hakgy „enel-hak“ söýlerem,

Hak menem, hak mendedir, hak söýlerem.

Magtymgulynyň goşgularynda-da şeýle makamlardyr ahwallar, tasawwufdaky adalgalary bilen beýan edilýär. Onuň, „bir gije ýatyrtdym“ atly goşgusy, hakykatda şol maddi hem ruhi ýollary aşyp „leka“ (haky görmek, taňra ulaşmak) derejesine ýetmegiň aýdyň beýanydyr. Ondan başga-da aşakdaky setirlerde hem şeýle manylary beýan edýär:

Yşk ataşyna düşdüm, perwana boldum imdi,

Şowkuň közüne köydüm, bürýana boldum imdi,

Jismim kebaba döndi, girýana boldum imdi,

Genç isteyenler gelsin, weýrana boldum imdi,

Aýryldym agýarlardan, bigäne boldum imdi.

Çykardym başdan imdi dünýä höwäsini mutlak,

Ne ferşe aýak basdyň, dolan bir zyýna bak,
Kül bolup, ýelge sowrul, ol güdazda janyň ýak,
Lazym oldy okymak “ene-l hak-u” “min el hak”,
Meý içip meýhanadan, mestana boldum imdi.
Bir “makama” duş boldum, pikir anda pikre batdy,
Jan anda jandan boldy, essinden gidip ýatdy,
Jesed ýolda ýok boldy, köňül özün unutdy,
Yşk goşununy ýygyp, akyl mülkün dagytdy,
Talaña berlip aklym, diwana boldum imdi.

Bu ýerde Magtymguly yokardaky düşüňjeleri doly beýan etmek bilen bir wagtyň özünde, gündoga edebiyatynda dâp bolan, weýranadan genji-hazyna çykýanlygyny simwol edinmek arkaly, dünýäniň ähli erbetliklerinden arynmak bilen ynsanyň in oňat häsiýetleriniň yüze çykýandygyny, toprakdan gyzyl çykýanlygy, ýa-da topragyň gyzyla öwrilmegi bilen has düşnükli beýan edipdir.

Ýokardaky gysgaça aýdylanlardan belli bolşyna görä, sopyçylyk düşüňjeleriň Magtymgulynyň goşgularynda uly orna eýedigi aýdyň meseledir, onuň in güýçli goşgulary-da köplenç şu ulgamda ýazan goşgularydyr. Emma welin Magtymgulynyň özüniň belli bir tarykata bagly bolupmy ýa-da bu ruhy ýolagçylygy ýekelikde aşan bir „arif“ bolupmy? Diýen sorag, heniz öwrenilmeli meseledir diýip düşüňýärim. Elbetde türk alymy „Fuad köprüli“ we Fransaly alym „Aleksandr Bennigsen“ ýeterlik deliller getirmeden ony, Nagşbendi tarykatyna bagly bolandygyny nygtaýarlar. Onuň „bir gije ýatydym şahy nagşbend“ goşgusy-da bu pikire goltgy berýär. Emma welin Magtymguly bir tarapdan Baha-eddin Nagşbendini sylaýşy ýaly Mansur Hallaç, Hojaahmat Ýesewi, Emadeddin Nesimi, Hajy Bektaş Weli, Şebli... ýaly pirlere-de uly hormat goýýar, hatda onuň goşgularyndaky kä setirleri Ýesewiniň Diwani Hikmetinde-de gabat gelýär. Emma ýene bir tarapdan bolsa onuň goşgularynda gabat gelýän birnäçe düşüňjeleri belli bir tarykata sygdyrmak mümkin dälmi kä diýýärim. Meselem aşakdaky setirler, Omaor Haýýamyň goşgularyndaky oýlanmalary ýatladýar:

Mollalar ahyrat sözün eýlärler,
Münkür olma, gerçek işdir, eýlärler,
Kim biler ki, ahyretde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy.
...
Bedew ölse, meýdan galar armanly,
Hak yşkyna at sal meýdan ýoluksa,

Är ölejek, heñnam galar döwranly,

Wagtyňy hoş geçir, döwran ýoluksa.

Bu gysga makalada biz, Magtymgulynyň diwanynda sopyçylyk ulgamyna degişli oýlanmalaryň yzlaryny açyklamaga synanşdyk. Emma onuň dünýägaraýşy şeýle bir giň, köptaraply, şol bir wagtyň özünde-de her hili täsipden uzak welin, belki ony belli bir dini akyma sygyrmaklyk mümkin hem däldir. Ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly bu mesele örän kyn hem jogapkärli, şol bir wagtyň özünde-de edilmeli iş diýip düşünýärim.

Sopyçylyk dünýägaraýşy hakynda aýdanymyzda bolsa, onda uly umanizm (ynsanperwerlik) barlygyny nygtamalydyrys. Sebäbi bu düşünjede „barlygynyň birliگی“ hakykatyna ynanmak bilen, ynsana we dünýäniň ähli barlyklaryna örän uly baha hem beýik dereje berilýär. Ynsana taňrylyk paýy berilýär. Netijede bolsa ynsana uzlum etmeklik şol bir wagtyň özünde gönüden göni taňryny ynjytmak manysyna-da gelýär. Ýene bir tarapdan bolsa köp urşlardyr gyrgynçylyklara ýol açýan, adamzadyň parahat ýaşamagyny bökdeýän her hili täsibiň, ulumsulygyny we agzylalygynyň garşysyna çykyş edýär. Çünki sopyçylyk dünýägaraýşynda ähli dinlerdir mezhepleriň arasyndaky tapawutlar diňe geçiji we daş görünüşdäki ýüzleý tapawutlar bolup, aslynda olaryň barynyň içi, mazmuny hem jöwheri birdir. Aýdylşyna görä sopyçylygynyň piri hasaplanýan Bagdatly Jüneydiň (miladi 10-njy ýüzyýl, Mansur Hallajyň döwürdeşi) geçirýän sapaklaryna yslama girýän mezhepdir tarykatlaryň daşynda mesihileriň hem gatnaşmaga hukugy bolupdyr.

Sopylar elmydama nebislerine buýrup, ruhy baýlygy, kanagat bilen buýsançly ýaşamagy ündäp, her hili gözboýagçylygyny hem ikiýüzliligiň garşysyna çykyş edip gelipdirler. Hut şonuň üçin hem olaryň orny elmydama halk köpçüliginiň arasynda we halkyň ýüreginde bolupdyr. Olar hiç zatdan gorkmadan hemişe hakykaty dile getiripdirler.

Hurufi, Nagşbendi we Bektaşi ýaly birnäçe tarykatlar, zuluma hem basybalyjylyga garşy hereketlerde halkyň ideologiýasy hökmünde örän uly rol oýnapdyr. Nagşbendi tarykaty özüniň berk düzgün-tertibi hem desiplini bilen geçen ýüzyýllaryň agyr taryhy şertlerinde kolonýalizme we basybalyjylyga garşy göreşmekde edil güýçli patriýalar ýaly uly hyzmat edipdir. Ýokarda ady geçen Aleksandr Benningsonyň pikrine görä Magtymgulydan başga-da Şyh Şamil, Gurbanmyrat işan we Jüneythan ýaly ýolbaşçylaryň-da hemmesi Nagşbendi tarykatyna degişli bolupdyrlar.

B. Gerey, 2008 Berlin, Magtymguly aýy dangatar@web.de

Magtymguly hakda alymlaryň sözlän sözleri:

Bertels:

Ýurtda we jemgyýetde höküm sürýän adalatsyzlyklar we gaty agyr ýagdaýlar Haýýamy-da, Magtymgulyny-da ruhy taýdan agyr ýagdaýa düşürýär. Şu hili ýagdaýa düşen Omar Haýýam gaýgyny şerap içmek, saz-söhbet bilen ýenlitmeli diýen bolsa, Magtymguly onuň tersine „Eger gaýgy-da, şatlyk-da, ynsanyň ömri-de gysga wagtly bolsa, onda bir minut-da wagtyňy biderek geçirmeli däl, hemişe hereket etmeli, döretmeli“ diýen netijä gelýär.

Magtymgulynyň diwany ertekilerdäki Jemşidiň jamy ýalydyr. Ýagny Magtymguly ýaşayşyň ähli taraplary hakda gysga-da bolsa gşgy goşupdur.

Saýlaw Myradow:

Magtymguly gündogar realizmini bir pelle ýokaryk galdyrdy. Onuň realizmi Ferdewsi, Nyzami, Jami, Nowaýi ýaly abstrakt realizm däl-de düýpli meseleleri we halkynyň bähbidini arayan real, prinsipal pozisnada bolupdur.

Arif Hajiýew:

Magtymgulynyň şahyrana eserleri yzygiderli suratda onuň ömür ýoluny, çylşyrymly dünýägaraýşynyň ewolyusýasynyň söhlelendirýär. Belki-de sosial mazmuny, gündogaryň hiç bir şahyrynda edil Magtymgulynyňky ýaly esasy orun eýelän däldir ... wagtyň umumylaşdyrylan sosial-etiki obrazy onuň poeziýasynda ähli çeperçilik öwüşgünleri bilen görüýär... Magtymguly biziň gündogar edebiyatymyza 18-nji asyryň haýran galdyryjy hem täsin hadysadyr.

Çengiz Aýtmäadow:

Dünýä edebiyatynyň in onat eserleriniň 200 tomlygy biziň ýurdumyza (önki Şuwrewide) neşir edildi. Ol, Wawilon ýazgylaryndan, injilden başlap, tä biziň günlerimize çenli eserlerini öz içine alýar. Şonuň „Gündogar Medeniýeti tomunda bolsa biziň Magtymgulynyň poeziýasy ähli döwürleriň, ähli halklaryň edebiyatларыnyň in ajaýyp klasikleriniň hatarynda orun tutýar. 18-nji yüzýyl bütin Türküstanda Magtymgulynyň poeziýasynyň yüzýyllygy (asyry) dyr.

Nazar Gulla:

Magtymgulynyň göredijiligi biziň halkymyzyň şahyrana-filosofik pikirleriniň tötänleýin galkynyşy hasaplanmaly däldir. Tersine ol onuň taryhy asyrlar bilen däl-de münýylyklar bilen ölçenilýän edebi mirasynyň kanuna laýyk dowamydyr. Türkmeniň geçmişiň jümmüşine uzalyp gidýän ruhy dagynyň in belent gerşidir.

Edebiyat:

1-TSSR-niň taryhy, Aşgabat- 1959

2-Magtymguly, Saýlanan eserler, Aşgabat-1983

3-M. Kösäýew, ;Edebiyat barada söhbet; Aşgabat-1956

4-Ahmat Bekmyrad, Andalyp hem Oguznamaçylyk däbi, Aşgabat-1987

5-Aleksandre Bennigsen, Sufi ve Komisar, Ankara-1988

6-Martin Lings, Tasavvuf nedir?, Ästanbul-1986

7-Hudayberdi Duedyýew, Akyl Gämisi, Aşgabat-1987

8-Dr. Hasan Küçük, „Tarikatlar“ ve Türkler üzerine Müsbet etkisi, Istanbul-1976

9-Magtymguly 250, Şahyryň doglan gününüň 250 ýyllygyna bagyşlanyp geçirilen ylmy maslahatyň makalalar ýygyndysy, Aşgabat-1989

10-Türkmenistanda neşir edilen aýry-aýry gazýet-žurnallardky makalalar.